

М. Ткачук (НаУКМА, Київ)

ОРЕСТ НОВИЦЬКИЙ ЯК ФІЛОСОФ ТА ІСТОРИК ФІЛОСОФІЇ

Ім'я О. М. Новицького навряд чи добре відоме сучасному читачеві. Та це й не дивно: його не згадують ні Велика радянська, ні Українська радянська енциклопедії, ні численні енциклопедичні словники, у тому числі й філософський. Ті, хто цікавиться історією філософії, звичайно, знають, що був колись в Україні такий філософ — чи то гегельянець, чи то фіхтеанець, та лише вузьке коло фахівців "відчуває" ту значну, але досі належним чином не оцінену роль, яку відіграв О. М. Новицький у становленні та розвитку вітчизняної філософської думки.

Творчість О. М. Новицького справді можна віднести до "білих плям" в історії філософії. Адже досі вона не була предметом спеціальної наукової розвідки. Філософська спадщина мислителя не вивчена: за традицією, започаткованою ще М. Г. Чернишевським¹, його твори можна було оцінювати, ніколи їх не читаючи. "Запеклий ворог матеріалізму", "ретроград", "апологет християнства та самодержавства", "компілятор", не вартий ніякої серйозної уваги, — таким постає О. М. Новицький у радянській історико-філософській літературі. Але того, хто хоча б трохи знайомий з його творами, ці поверхові, неадекватні і просто облудні оцінки задовольнити, звичайно, не можуть. Тим більше, що існують й інші — цілком протилежні відгуки про спадщину мислителя. У дожовтневий період, як побачимо далі, ім'я О. М. Новицького як науковця і як особи було у великій пошані, а його твори визнавалися такими авторитетними фахівцями, як Г. Шпет, Г. Флоровський, Д. Чижевський та ін., як значний внесок у скарбницю вітчизняної філософської культури.

Отже, яким насправді був світогляд О.М.Новицького? В чому полягає його значення в історії вітчизняної філософської думки? Спробуємо якоюсь мірою заповнити існуючу прогалину, звернувшись до спадщини мислителя.

Орест Маркович Новицький народився 25 січня 1806 року в селі Пилипи, що на Волині². За походженням він належав до старовинного дворянського роду, але і дід його, й батько були священиками, що тоді вважалося звичайною справою. Волинсько-шляхетське походження відбилося на особі О.М.Новицького у притаманних йому світськості, витонченості, навіть франтуватості, про яку його студенти склали свого часу пісню:

"Неподражаемая штанность,
И баки черные до плеч"³.

В родині Новицьких поважали освіченість. Батько дуже добре володів латиною і весь вільний час віддавав читанню латинських класиків. Багато уваги він приділяв освіті дітей — старші брати Ореста вчилися у Київській духовній академії, молодшого сина він навчав сам. Ще змалку О. М. Новицький виявив великі здібності до самостійного мислення, так що навіть батько відчув у ньому майбутнього філософа. Згадуючи пізніше це батьківське пророцтво, Новицький жартував, що коли він і не був філософом, то принаймні був свого часу професором філософії⁴.

У десятирічному віці О.М.Новицький вступив до Острозького духовного училища, а потім до семінарії, яку закінчив першим учнем.

Наприкінці 1827 року О.М.Новицький починає навчання у Київській духовній академії. Незважаючи на паростки світської філософії, що вже з'явилися на той час, саме Київська духовна академія була тоді осередком філо-

¹ Докладніше про це далі.

² Д.Чижевський вважав батьківщиною філософа Київщину (див. його "Нариси а історії філософії на Україні". - К., 1992. - С.102), але це помилково (див. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. уни-верситета Св.Владимира (1834-1884). Сост. и ред.В.С. Иконникова. - К., 1884. - С.489).

³ Див.: *Романович-Слоатинський А.* Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках// З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. · Кн.І.-К., 1994. - С.161.

⁴ Див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей... Цит.вид. - С.490.

софської культури України. Як духовний навчальний заклад, академія привносила, звичайно, певну специфіку у філософський розвиток, але у другій чверті минулого століття філософія набуває тут справжнього розквіту. Чимало сприяла цьому подвижницька діяльність арх.Інокентія (Івана Борнеова), вихованця, професора і ректора (1830–1840) академії. Саме йому були зобов'язані пробудженням філософських інтересів талановитіші з його слухачів. Саме він стояв біля витоків тієї релігійно-філософської школи, з якої вийшли О. Новицький, П. Авсенєв, Й. Міхневич, С. Гогоцький, П. Юркевич.

У житті О. М. Новицького Інокентій відіграв особливу роль. Коли київський митрополит Євген (Болховітінов) висловив йому — на той час ректорові академії — бажання порекомендувати когось із студентів останнього курсу, хто зміг би написати твір про духоборів, Інокентій запропонував цю тему саме Новицькому. Так народилася перша праця філософа — "Про духоборів"⁵, захищена у 1831 році як магістерська дисертація.

Крім того, рекомендація Інокентія взагалі мала зламне значення в долі О. М. Новицького. Йдеться про перехід філософа з академії до щойно відкритого у Києві університету Св.Володимира (1834). На той час Новицький вже мав певний, хоча і не дуже великий, досвід викладача. Після закінчення академії (1831) та отримання ступеня магістра богослов'я і словесних наук його було призначено професором філософії Полтавської семінарії у Переяславі, але як тільки з'явилася вакансія, було негайно переведено до академії бакалавром польської мови і філософії. Коли тодішній попечитель Київського навчального округу Є. Ф. фон Брадке звернувся до Інокентія з проханням рекомендувати йому викладача філософії для університету, той одразу ж запропонував О. М. Новицького. За згодою митрополита й за обранням університетської ради О. М. Новицького було запрошено до університету і 17 жовтня 1834 року він розпочав тут свої лекції. Ще майже рік він продовжує викладати і в академії, але в серпні 1835 року звільняється звідти й остаточно стверджується в університеті.

До історії Київського університету Орест Новицький увійшов як перший професор філософії. Протягом шістнадцяти років він викладав історію філософії, логіку, психологію, "моральну філософію у поєднанні з природним правом", основи педагогіки", неодноразово обирався на посаду декана першого відділення філософського факультету (1838-1839, 1840-1841, 1845, 1846-1850)⁷. Висока філософська культура, різнобічні знання, ораторська майстерність здобули О. М. Новицькому глибоку повагу і любов студентів. "Лекції Ореста Марковича з психології, логіки і стародавньої філософії, — згадував відомий педагог і громадський діяч, випускник Київського університету М. К. Чалий, — принесли безсумнівну користь нашому розумовому розвитку. Читання його відзначалися неабиякою ясністю і повністю викладу і містили у собі великий інтерес для слухачів. ...Прослухавши у нього курс психології і логіки у перші два роки університетського курсу, ми непомітним чином відчували себе здатними розуміти філософські твори і розмірковувати про абстрактні предмети з логічною послідовністю. ...Багато чого нам з'явилося в іншому світлі і в науці, і в житті"⁸.

На жаль, викладацька діяльність О.М.Новицького була припинена тими сумнозвісними обставинами, в яких опинилася вітчизняна наука взагалі і філософія зокрема в середині минулого століття. Наприкінці 40-х років російський уряд, наляканий революціями у Західній Європі, рішуче запроваджує найсуворіші заходи щодо викладання суспільних наук. Університетські лектори були зобов'язані затверджувати детальні програми своїх курсів на факультетських зборах і в ректора, кожна з програм піддавалася цензурі. Новицький згадує, як на його лекціях кожного разу з'являвся якийсь старенький чиновник особливих доручень при генерал-губернаторі Бібікові, а пізніше й ад'ютант Бібікова Лермонтов⁹. У 1850 році, щоб "уберегти" юнацтво від "привабливих мудрощів новітніх філософських систем, уряд взагалі

⁵ Надрукована в "Опытах студентов Киевской духовной академии V курса" (К., 1832) та окремою брошурою (К., 1832).

⁶ Див.: История имп. университета Св.Владимира. Сост.проф. Влади мирский-Буданов. - К., 1884. - С.512-516.

⁷ Див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета Св.Владимира (1834-1884). Сост. и ред. В.С.Иконникова. - К., 1884. - С.510. До першого відділення філософського факультету належали гуманітарні кафедри.

⁸ Чалий. М. Из спогодів про університет та викладачів (30-40 роки XIX ст.) // З іменем Св.Володимира. - Цит. вид. - С.244.

⁹ Див.: Биографический словарь проф. и преп. имп. университета Св.Владимира (1834-1884). - Цит.вид. - С.511-512.

заборонив викладання філософії в університетах, у тому числі і в Київському. Теза тодішнього міністра народної освіти кн. Ширінського-Шихматова: "користь філософії не доведена, шкода від неї можлива" — наполегливо втілювалася у життя. Залишилися лише логіка та психологія, але їх читання було доручено професорам богослов'я (у Києві — прот.Скворцову), котрі повинні були працювати за програмою, створеною у Московській духовній академії і затвердженою Синодом. Викладачів філософії (а відтак і О.М.Новицького) було звільнено з університетів.

З вересня 1850 року і до кінця життя О. М. Новицький працював на посаді цензора Київського цензурного комітету. Помер філософ 4 червня 1884 року, не доживши кількох тижнів до п'ятдесятирічного ювілею університету, почесним членом якого був обраний майже напередодні. Свій останній притулок Орест Новицький знайшов на кладовищі Києво-Флоровського жіночого монастиря¹⁰.

Творча спадщина О.М.Новицького чимала. В ній фундаментальні праці, підручники, статті, рецензії з історії філософії та релігії, логіки, психології.

Вище вже згадувалася перша робота О. М. Новицького — його магістерська дисертація "Про духоборів". В історію вітчизняної культури вона увійшла як перше серйозне дослідження вірувань, побуту і звичаїв духоборів". Праця мала широкий відгук. Август Гакстгаузен — німецький економіст, відомий дослідник російського аграрного устрою і селянської громади — використовував її у своїх наукових розвідках¹². В останні роки життя О. М. Новицький знову повертається до цієї теми. Перероблена і значно доповнена праця філософа вийшла під назвою "Духоборці. їх історія і віровчення" (К., 1882).

З праць релігієзнавчого характеру варто відзначити також блискуче написаний твір "Про первісний переклад священного Писання на слов'янську мову" (К., 1837).

Великої популярності зажили свого часу підручники О. М. Новицького з логіки та психології. Перший з них — "Керівництво з досвідної психології" — був виданий у Києві 1840 року. Розглядаючи психологію як "підготовчу частину філософії"¹³, автор наполягає на тому, що "психологія повинна бути наукою досвідною"¹⁴. Серед тих небагатьох психологів, котрі стали на "належний шлях зображення і пояснення явищ людської душі"¹⁵, найавторитетнішим О. М. Новицький вважав базельського професора Фрідріха Фішера, за яким він викладав психологію в університеті і здійснив зазначене керівництво. Йдучи слідом за Фішером, Новицький, однак, не повторює його буквально, а змінює і доповнює там, де вважає це за потрібне. Головним доповненням філософа є включення до досвідної психології вчення про розум як вищу пізнавальну здібність¹⁶. Видане у 1841 році "Керівництво з логіки" О. М. Новицького є його власний переклад курсу логіки того ж таки Фішера. Досвід викладання логіки і психології переконує філософа у необхідності об'єднання цих курсів. Щоб зрозуміти закони мислення, котрі є предметом логіки, треба спочатку дізнатися, що є мислення і якою здібністю душі воно спричиняється. Між тим, слушно зауважує Новицький, "мислення не є єдиною дією душі, і здатність мислити не є єдина здатність її; життя нашої душі розкривається багатьма іншими відправленнями"¹⁷, відомості про яких дає психологія. Тому "для вивчення логіки, або, що те ж саме, законів мислення, необхідно наперед ознайомитися з поняттями психологічними"¹⁸. Результатом такого синтезу логіки і психології стала праця О. М. Новицького "Стисле керівництво до логіки з попереднім нарисом психології" (К., 1844), котра витримала кілька видань і згідно з рішенням міністерства народної освіти стала навчальним посібником для київських гімназій¹⁹.

Серед суто філософських праць О. М. Новицького особливе місце посідає його промова "Про нарікання щодо філософії у теоретичному і практич-

¹⁰ Див.: Киевские епархиальные ведомости. - 1884. - № 13. - С.587-588.

¹¹ Духобори (або духоборці) - секта духовних християн, яка виникла в Росії у другій половині XVIII ст. Заперечує православні обряди і таїнства, священиків, монашество.

¹² Див.: Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. - Т.1, - М., 1870; Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни в отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. - СПб., 1856-1857.

¹³ Новицький О.М. Руководство к опытной психологии. - К., 1840. - С.Ш.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. - С.IV.

¹⁶ Це вчення Новицький виклав спочатку у статті "Про розум як вищу пізнавальну здібність" // Журнал министерства народного просвещения. - 1840. - 4.27. - № 8. - С.125-142.

¹⁷ Новицький О.М. Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии. - К., 1844. - С.1.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Див.: История имп. университета Св.Владимира. Сост.-проф. М.Владимирский-Буданов. - Цит.вид. - С.513.

²⁰ Див.: *Новицкий О.М.* Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношении, их силе и важности // Журнал министерства народного просвещения. - Ч. 17. - 1838. - С. 229-329, а також окрема брошура. (К., 1838).

²¹ Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии // Введение А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г.: Очерки истории русской философии. - Свердловск, 1991. - С. 423.

²² Див.: Журнал мин. нар. проев. - 1844. - 4.41. - С. 151-203; 4.43. - С. 99-118; 1846. - 4.52. - С. 1-53.

²³ *Чижевський Д.* Нариси а історії філософії на Україні. - К., 1992. - С. 103.

²⁴ *Флоровський Г.* Пути русского богословия. - Париж, 1983. - С. 241-242.

²⁵ Див.: *Чернышевский Н.Г.* Соч. в 2-х тт. - Т. 2. - М., 1987. - С. 230-248.

²⁶ Див.: *Тихолаз А.Г., Запорожець М.О.* Історичні уроки однієї суперечки (П.Юркевич проти М.Чернишевського) // Філософська і соціологічна думка. - 1992. - № 7. - С. 124-147.

²⁷ Див.: *Чернышевский Н.Г.* Соч. в 2-х тт. - Т. 2. - М., 1987. - С. 235.

²⁸ Там само. - С. 236.

²⁹ Там само. - С. 240.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. - С. 236.

Чернышевский Н.Г. Цит. вид. - С. 242.

³² Див.: *Новицкий О.М.* Несколько

нуму відношенні, їх чинності і важливості", проголошена на урочистих зборах Київського університету 15 липня 1837 року і видана друком²⁰. Саме цю промову Г.Г.Шпет оцінював як "перший російський філософський твір, написаний зі справжнім філософським смаком, чуттям і прихильним розумінням завдань філософії, як свого чину єдиного і незамінного виду культурної творчості"²¹.

Але найважливіше значення у спадщині О. М. Новицького мають його історико-філософські твори, серед яких "Нарис індійської філософії"²² — перший у вітчизняній філософії — та фундаментальна чотиритомна праця "Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань" (К., 1860-1861). Остання була написана у ті ганебні роки, коли філософію намагалися примусово вилучити з культурного і наукового життя. Це була, як зазначав пізніше Д. Чижевський, "відповідь Новицького на заборону філософії. Без усякої особистої користі він виконав колосальну дослідчу працю. Книга Новицького написана самостійно і в певних частинах не втратила інтересу аж досі, що для праці історичного характеру є надзвичайна рекомендація"²³. Такої самої думки дотримувався і Г. Флоровський, котрий підкреслював важливе значення цього твору як першого у вітчизняній історико-філософській літературі дослідження історії стародавньої філософії. "Написана за джерелами, — зазначав він, — ця книга і досі зберігає певну жвавість"²⁴.

Але сучасники сприйняли працю О.М.Новицького зовсім інакше. Не обминув її, на жаль, своєю увагою й такий славетний "фахівець" з усяких філософських і наукових питань, як М. Г. Чернишевський. В № 6 "Современника" за 1860 рік він опублікував (без підпису) рецензію на твір О. М. Новицького "Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень..."²⁵. Умудрившись розтягти на шість (!) сторінок вельми тривіальну думку про те, що в історії людства, як і в русі війська, одні йдуть вперед, а інші відстають, рецензент переходить, зрештою, до "критичного розбору" твору Новицького. Власне кажучи, ніякого "розбору", а тим паче ніякого наукового аналізу неупереджений читач тут не знайде. Є тільки шалена "критика", неаргументована і безпідставна (на зразок тієї, котрої трохи пізніше "удостоївся" П. Д. Юркевич²⁶). Не гаючи часу на якісь конструктивні заперечення, не гаючи часу навіть на читання всієї праці (у кращому разі рецензент обмежився передмовою), Чернишевський накидається з усією палкістю завзятого "антропологічного матеріаліста" не тільки на твір, а й на саму особу Новицького, з котрим не був навіть знайомий. Вражає вже сам зухвалий і відверто зневажливий тон рецензії. Звинувативши київського філософа у цілковитій відсталості, Чернишевський безапеляційно проголошує його працю не тільки не корисною, а навіть шкідливою²⁷. "Пан Ор.Новицький, — пише він, — запозичив основні ідеї своєї книги з... відсталих німецьких філософів, котрі - викладають мовою Канта, Шеллінга і Гегеля середньовічні ідеї. Наскільки він сам попрацював над перефарбуванням середньовічних ідей у кантівський або гегелівський колір, ми не знаємо, та й нікому немає великої необхідності знати"²⁸. За переконанням рецензента, Новицький лише "уявляє себе філософом"²⁹, насправді ж він і не філософ, і не богослов: "...у п.Ореста Новицького не дістало ні часу, ні сил докладно вивчити ні релігію, ні земну науку"³⁰. Звичайно, цей професор має окремі достоїнства — "він пише з дотриманням правил граматики, вміє ставити сполучники і прийменники у належних місцях і ґрунтовно знає вчення про розділові знаки"³¹, але "якщо б він зробився місіонером між бурятами чи тунгусами, він став би займатися справою справді корисною і похвальною"³², замість того, щоб писати нікому не потрібні книжки. Такий остаточний вирок М. Г. Чернишевського. Звичайно, що О. М. Новицький, ознайомившись із подібним опусом, ні на мить не вагався з відповіддю, яку без перебільшення можна вважати шедевром філософської полеміки³³. Добре обізнаний не лише у "відсталих" філософсь-

них теоріях, а й у "найпередовіших", Новицький одразу впізнав в анонімно-му рецензенті автора (до речі, теж анонімно) "Антропологічного принципу в філософії" і дуже швидко зрозумів, чому "войовничий матеріаліст" не обминув його праці і чому саме вона викликала в нього "скрегіт зубовний". Головна причина полягає в тому, що його праця стоїть всупереч тій вульгарно-матеріалістичній точці зору, якої дотримується рецензент, точці зору, що заперечує духовне в людині і бачить в ній лише те, що бачить медицина, фізіологія і хімія, точці зору, що зводить людину до тварини і всю складність її психіки та поведінки пояснює лише "тваринними інстинктами". Звідси зрозумілий і той шалений опір, який викликає у рецензента навіть спроба поставити філософію поруч із релігією, а тим більше визнати останню, як це робить Новицький, вищою за філософію. Не принижуючись, на відміну од Чернишевського, до особистих образ (Новицький підкреслено ввічливий), з усією професорською сумлінністю і скрупульозністю він аналізує ті джерела, з яких виходить його опонент. Не докоряючи йому в матеріалізмі, бо "усяке вчення, навіть і матеріалістичне, в історичному русі думки має право на існування у шерензі інших вчень"³⁴, Новицький зазначає, що свої "передові" ідеї рецензент запозичує у вульгарних німецьких матеріалістів. Але бути послідовником такого матеріалізму не велика честь³⁵. Повагу і співчуття викликають природознавці, котрі пояснюють людський організм з матеріальних підстав, але не ті "поверхові філософи, котрі з відкриттів у галузі фізичного світу і всупереч здоровому глуздові роблять висновки, що заперечують духовну сторону буття"³⁶. "Жоден матеріаліст не спростував ще позитивним чином дійсності світу духовного та істин, що його стосуються, жоден ще не сказав жодного розумного слова у пояснення походження наших вищих душевних здібностей, наприклад, вільно і совісті, з хімічного процесу матерії; і тому матеріалісти зустрічають усякий антиматеріалістичний твір із розлюченням і ненавистю й у таємному відчутті власної немочі вміють тільки глузувати й знущатися"³⁷ над творами, подібними до твору Новицького.

Звеликим болем сприймає київський філософ запровадження матеріалізму, "взятого напрокат"³⁸ на вітчизняному ґрунті: "В Німеччині матеріалізм має принаймні історичний сенс, як крайня протидія вкрай напруженому ідеалізму Гегеля; але який сенс може мати він у нас, будучи лише одним із перехідних моментів у вирішенні такого питання (про відношення думки і буття), в розвитку якого не брали ми ніякої участі і яке складає історичне завдання іншого, а не нашого народу?"³⁹ Поширення такого матеріалізму серед молодого покоління, котре "після десятирічного закриття в університетах кафедр філософії... не підготовлене для спростування навіть найнісенітнішого вчення"⁴⁰, пише Новицький, не важка справа, але шкода від неї незмірна. "Фанатизм у галузі науки, — підкреслює філософ, — ще менше може бути виправданий, ніж у справах релігії"⁴¹.

Тривога О.М.Новицького виявилась немарною. Виховання в молоді нігілізму, проголошення "відсталою", а тому не потрібною, всієї багатовічної історії філософської думки, підміна наполегливого пізнання філософуванням з чужого голосу, відрив од власних духовних коренів вже за життя філософа стримували розвиток вітчизняної філософської думки. Вже тоді "прогресивна" інтелігенція встала на шлях боротьби з інакомисленням, вже тоді вилучалися з історії філософії імена, що насправді складають її гордість (досить згадати ще прижиттєве забуття П. Юркевича). "Після критики Чернишевським та Антоновичем філософська діяльність Новицького припинилася"⁴² — задоволено констатує "Філософська енциклопедія", і мимоволі відчуваєш жах від того, з якою легкістю невігластво перемагає освіченість, відверте хамство — справжню культуру, неприховане шанобство — сумлінну і наполегливу наукову працю. Адже справді, під натиском "дилетантів від філософії" справжній фахівець, яким був Новицький, визнав "несвоєча-

слов в ответ на рецензию соч. "Постепенное развитие философских учений и пр.", помещенную в "Современнике" Постепенное развитие древних философских учений... - Т. IV. - К., 1861. - С. I-XX.

³⁴ Новицький О.М. Несколько слов... - Цит.-вид. - С. VI.

³⁵ Там само. - С. IX.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. - С. XV.

³⁸ Там само. - С. X.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. - С. XIX.

⁴² Філософская энциклопедия. - Т. IV. - С. 83.

сними" свої філософські штудії і припинив друкувати працю, яка була справою всього його життя⁴³.

Паростки "войовничого матеріалізму" не залишилися лише "паростками" — на вельми сприятливому ґрунті вони розквітли рясним цвітом. Вітчизняна філософська наука за радянських часів не мирилася з існуванням будь-якого ідеалізму не тільки у сьогоденні, а й у минулому, і тому без усякого жалю "викидала" зі своєї історії імена, школи, течії. Традиції руйнування і таврування, започатковані "революційними науковцями" типу Чернишевського, знайшли гідних спадкоємців — завжди легше знищувати чужі думки, ніж висловлювати й обґрунтовувати власні.

Але час мудріший за все, і згодом усе повертається "на круги своя". Принаймні щодо великого полеміста Чернишевського, то вже зараз збуваються пророчі слова Новицького, сказані на його адресу: "...постійне приниження вами інших може закінчитися рішучим приниженням вас самих"⁴⁴.

Та повернімося до О. М. Новицького і його філософської спадщини. У багатьох виданнях радянського періоду ми зустрінемо ту точку зору, що Новицький — не оригінальний і, м'яко кажучи, не самостійний мислитель, що праці його "в цілому... мають компліятивний характер"⁴⁵, що він весь час когось успадковував і в когось щось запозичував.

Справді, якщо обмежувати спадщину О. М. Новицького лише його працями з логіки та психології, то можна винести про нього таке враження. Але, як ми вже бачили, творчість філософа не обмежувалася, по-перше, тільки логікою і психологією, вона значно ширша і різноманітніша. По-друге, Новицький і не ставив собі за мету розробки питань логіки і психології — вони цікавили його здебільшого як викладача, котрий читав лекційні курси з цих дисциплін. Саме в пошуках найбільш відповідних, з його точки зору, до сучасного стану логіки і психології викладів він, врешті-решт, зупиняється на посібниках Фішера, наголошуючи на цьому у передмовах до всіх видань. Крім того, зазначені праці Новицького мають не науково-дослідницький, а навчальний характер і адресовані насамперед студентам. Але й тут філософ вносить, як ми бачили, власні зміни та оригінальні доповнення (досить згадати статтю "Про розум", що увійшла до посібників як "оригінальний і самостійний розділ"⁴⁶). Не слід забувати також, що викладацька діяльність Новицького збіглася з періодом "пробудження" вітчизняної філософської думки, становлення її категоріального апарату і термінології. Оскільки раніше філософія викладалася латиною, Новицькому, котрий читав свої лекції російською мовою, доводилося самому працювати над термінами, добирати нові слова або закріплювати за ними той смисл, якого вони ще не мали⁴⁷. І з цього боку праці мислителя зіграли помітну роль у філософській культурі свого часу.

Щодо впливів, яких зазнав О. М. Новицький у своєму духовному розвитку, то вони справді були. Без них не обходиться жоден філософ і жодна філософія. Загальновідомо, що О. М. Новицький жив і працював у той період, коли вітчизняна філософська думка була захоплена німецьким ідеалізмом. Чому саме німецьким? Тому, що "німецька післякантивська філософія на цей час безроздільно панувала в Європі, не маючи собі в інших народів конкурентів, котрі хоча б наближалися глибиною та грандіозністю до кантіанства або до великих систем німецького ідеалізму (Фіхте, Шеллінг, Гегель) та до німецької романтики"⁴⁸. Вже на початку XIX століття ідеї німецького ідеалізму проникають в Україну й відтоді починають володіти думками всіх, здатних думати. До них, як ми вже мали змогу переконатися, належав і Новицький. Всі дослідники без винятку відзначають великий вплив німецького ідеалізму на духовний розвиток філософа, але який із мислителів відіграв найбільшу роль у формуванні духовного світу Новицького — тут згоди немає. Я. Колубовський вважає, наприклад, що Новицький "стоїть головним чином під впливом Фіхте старшого, хоча ставиться з великою повагою

⁴³ Див.: История имп.университе-та Св.Владимира... Владимирского-Буданова. - Цит.вид.

⁴⁴ Новицкий О.М. Несколько слов... - Цит.вид.- С.ХХ.

⁴⁵ Философская энциклопедия. - Т.IV. - С.83.

⁴⁶ Шпет Г. Г. - Цит.вид. - С.427.

⁴⁷ Див.: История имп.университе-та ...Владими-рско-Буданова. Цит. вид.- С.513.

⁴⁸ Чижевский Д. - Цит.вид. - С.82.

також до Канта і його спадкоємців"⁴⁹. Вплив Фіхте підкреслюють також В. Чуйко⁵⁰ і А. Введенський⁵¹. Е.Л.Радлов особливо відзначає вплив Канта і певну схильність Новицького до шеллінгіанства⁵². Д. Чижевський вбачає в Новицькому послідовника Гегеля і певною мірою Шеллінга⁵³. Відхилення до гегельянства відзначає також Г.Шпет⁵⁴, хоча зауважує, що це є саме "відхилення", саме "торкання" до Гегеля, а не свідоме його засвоєння⁵⁵.

Якщо розібратися, то кожен з дослідників по-своєму має рацію, і коли зібрати всі наведені міркування разом, то це дасть, мабуть, найбільш адекватне уявлення про ідейні джерела мислителя, тому що в його працях відчуються і Кант, і Фіхте, і Шеллінг, і Гегель, але передусім сам Новицький. Глибока повага до німецьких філософів не робить Новицького сліпим і бездумним наслідувачем, не заважає їх критичному переосмисленню. У творчості О.М.Новицького ідеї німецьких філософів трансформуються через призму вітчизняної філософської традиції, набувають самобутності завдяки своєрідному синтезу з теїзмом.

Самобутність і оригінальність київського філософа найяскравіше виявилися в його історико-філософських розвідках. Історико-філософська спадщина Новицького містить у собі і конкретні дослідження окремих історичних етапів розвитку філософії, і розробку теоретичних та методологічних проблем історико-філософської науки, і спробу осмислити історико-філософський процес як цілість. Можна без перебільшення стверджувати наявність у спадщині О. М. Новицького глибоко продуманої і розвинутої історико-філософської концепції.

Фундамент її складає розуміння філософії як науки чистого мислення⁵⁶. Вона є наука, тобто думка, що прагне свого повного і систематичного розвитку. Вона є наукою саме чистого мислення, тобто знання, істинність якого не залежить від досвіду. Зміст філософії "закладений у глибинах нашого власного духу"⁵⁷. В одвічній свідомості постає дух, що пізнає себе, обмежений зовнішніми речами; постає світ зовнішній, що визначається духом; і, зрештою, визнається те, що нічим не обмежене, вище і за дух, і за світ — Бог.

Філософія вимагає вічного, безмежного, незмінного, суттєвого, а все це відображається лише в ідеях: "Світ ідей є рідна країна філософії"⁵⁸.

Філософські вчення різних часів і народів, за переконанням Новицького, не є суміш довільних понять, між якими немає нічого спільного. У своїй послідовності вони мають висловлювати розумно-необхідний зв'язок. "Тільки раціональний погляд на її зміст, зведення його до єдності ідей... та усвідомлення їх розвитку, — підкреслює філософ, — можуть привести нас до розуміння того, що всі філософські вчення, розрізнені простором і часом, спрямовані до розв'язання одного й того самого загальнолюдського завдання, що зовні випадкові і довільні у своїй появі виникають свого часу за розумно-необхідною вимогою свідомості, котра філософує, що самі суперечності і сутички поміж ними визначаються і керуються засадою, що їх організує, ідеєю, що їх живить"⁵⁹.

Виходячи з такого розуміння історико-філософського процесу, Новицький, що було на той час дуже важливим, рішуче заперечує емпіричний підхід до історії філософії. У зв'язку з цим він критикує погляди Фриза і Ріттера⁶⁰. Прихильний до Гегеля, він тим часом висловлюється проти апіорності гегелівської схеми історії філософії. Історія філософії, зауважує Новицький, має спиратися на факти, але факти лише у побудові отримують своє розумне значення. Тобто аналіз і синтез є рівно необхідні елементи істинного методу історико-філософської науки: "аналіз повинен дати дійсність, якою вона є, а синтез привести до пізнання її духу"⁶¹.

Аналіз історичного розвитку філософії переконує Новицького в тому, що філософські вчення щільно пов'язані з тогочасними віруваннями, що вони не просто співіснують, але взаємодіють між собою. Філософія і релігія

⁴⁹ Колубовский Я.Л. *Философия у русских//Ибер-вег Ф., Гейнце М.* История новой философии в сжатом очерке. - Спб., 1890. - С.537.

⁵⁰ Чуйко В. В. *Русская философия//Кирхнер Ф.* История философии с древнейшего до настоящего времени. - Спб., 1895.- С.333-334.

⁵¹ Введенский А.Л. *Судьбы философии в России//Очерки истории русской философии.* - Цит.вид. - С.41.

⁵² Радлов Э.Л. *Очерк истории русской философии//Там само.* - С.157.

⁵³ Див.його: Гегель в России. - Париж. 1934. - С.319-320, а також "Нариси". - Цит.вид. - С. 102-104.

⁵⁴ Шпет Г. Г. . *Цит.вид.* - С.420.

⁵⁵ Там само. - С.431.

⁵⁶ Новицкий О.М. *Постепенное развитие...* - Цит. вид. - Т.І. - К., 1860. - С.8.

⁵⁷ Новицкий О.М. *"Про нариканья шодо філософії..."* - Цит. вид. - С.234.

⁵⁸ Там само. - С.242.

⁵⁹ Новицкий О.М. *Постепенное развитие...* - Т.І. - Цит.вид. - С.1-2.

⁶⁰ Там само. - С.5.

⁶¹ Там само. - С. 7.

є "ніби двома полюсами душевного життя, котрі взаємно себе підтримують, немовби двома ударами пульсу загальнолюдського духовного життя, які постійно збуджують її до подальшого руху і розвитку"⁶².

Релігія і філософія, зазначає Новицький, єдині за своїм змістом, оскільки звернені до вищої, ідеальної сторони дійсності, однак різні за тією формою, в якій усвідомлюють одну і ту саму істину. В релігії істина виявляється у формі безпосередності або внутрішнього почуття, засвоюється духом у вигляді безпосередніх сердечних переконань і вірувань. Філософія, як наука чистого мислення, намагається засвоїти свій зміст опосередкованим пізнанням, через логічні докази і висновки, тобто у формі чистої думки. В релігії безумовне відкривається як безпосередньо притаманне людській свідомості; у філософії — як думка про безумовне. Релігія живе переважно у переконаннях серця, філософія — у поняттях розуму.

Релігія і філософія, на думку Новицького, відрізняються між собою не тільки за формою, а й за своїм значенням: віра завжди вища за філософське знання, релігія вища за філософію⁶³. Релігія "є така галузь свідомості, де розв'язуються всі загадки світу, де набувають злагоди всі суперечності думки, де заспокоюються всі турботи і тривоги серця, — є галузь вічної істини, вічного спокою, вічного світу; тільки релігія, а не мислення про неї, дарує людині блаженство"⁶⁴.

Кожна певна релігія, зауважує філософ, зводить своє начало до одкровення, але саме одкровення може бути природним і надприродним. Одкровення природне дається людині разом з її еством. Релігійне і моральнісне чуття, як природне в нас одкровення Божества, є джерелом природної релігії. Вище, надприродне одкровення, в усій його повноті і досконалості дароване людству богом у християнській одкровенній релігії. З поширенням богоодкровенної християнської віри почалася нова епоха в історії людства, а разом з тим і в історії філософії: "Філософія язичницька, що розвивалася у взаємодії з природною релігією, і філософія християнська... виявляються з цієї точки зору двома різними видами філософування"⁶⁵.

Але розвиток філософії, розмірковує Новицький, має і свою внутрішню логіку, визначається певною мірою порядком розвитку ідей. У розвитку ідей Новицький виділяє три фази: спочатку, в сфері відчуттів, ідеї спочивають у своїй первісній нерозвиненій спільності, потім виходять із неї і під впливом розсудку розпадаються і розвиваються і, зрештою, у сфері розуму знову повертаються до своєї спільності, але вищої, котра вільно споглядається⁶⁶. Ці три фази розвитку ідей складають три головних моменти розвитку філософії щодо релігії:

- 1) спочатку філософія існує у межах релігії;
- 2) відокремлюється від релігії, стає незалежною від неї;
- 3) знову звертається до релігії, намагається порозумітися з нею, визнати розумом те, що релігія визнає серцем.

Ще одну підставу для розподілу філософських вчень Новицький бачить у відношенні духу до буття. Дух може звертатися до буття за трьома головними здібностями: почуттям, пов'язаним із фантазією, розсудком і розумом⁶⁷. Згідно з цими трьома пізнавальними здібностями і буття, що мислиться, може поставати потрібно. Спочатку три головних моменти буття — світ, людина і Бог — постають у своїй єдності, потім буття починає звертати на нас то один, то другий свій бік: то природа, то людина, то верховна Причина всього проходять відокремлено перед нашою свідомістю, щоб вона мала можливість докладніше і глибше осягти їх. Зрештою всі моменти буття знову сходяться перед нашою свідомістю в одне буття, в один предмет філософського споглядання, але з усім багатством своєї різноманітності⁶⁸.

Ось у стисломому викладі ті основні постулати, на яких ґрунтується історико-філософська концепція Новицького. Виходячи з них, мислитель уявляє історію філософії у такому вигляді.

⁶² Новицький ОМ. Постепенное развитие... - К., 1861. - Т.IV.- С.303.

⁶³ Там само. - Т.I.- С.12.

⁶⁴ Там само - С.14-15.

⁶⁵ Там само. - С.19.

⁶⁶ Там само. - С.23-24.

⁶⁷ Там само. - С.37.

⁶⁸ Там само. - С.38

Вся історія філософії розпадається на дві половини:

- 1) філософія давньоаязичницька (безпосередність свідомості, єдність мислення і буття);
- 2) філософія християнська (опосередкована свідомість, протилежність мислення і буття, знання і віри).

У філософії давньоаязичницькій виділяються три періоди: 1) період давньосхідної філософії; 2) період грецької філософії; 3) період філософії александрійської.

Християнська філософія містить у собі: 1) філософію Отців Церкви, аравітан і схоластиків; 2) період філософії нової; 3) період філософії, що на нього чекають.

Ця схема наповнена у Новицького величезним конкретним історико-філософським матеріалом, "оживлена" визначними і маловідомими персоналіями, видатними вченнями і такими, що не залишили ніякого сліду в історії філософської думки. І скрізь філософія і релігія постають поруч, вболіваючи за спільну справу — "поступове здійснення ідеї людини"⁶⁹.

Ми свідомо спробували дати лише абрис історико-філософської концепції Новицького для того, щоб читач наочно уявив собі всю колосальність здійсненої ним праці. Так само свідомо уникали будь-яких порівнянь та "оцінок", намагаючись дати змогу висловитися самому філософу. Надто довго чекає він уваги. Складається дивне враження: від того, що Новицький поставив філософію поруч із релігією, а релігію ставив вище за філософію, його копітка праця вже понад сто років обминається дослідниками, які обмежуються лише тим, що констатують її належність філософу. Цілком зрозуміло, що історико-філософська концепція Новицького заслуговує на докладний аналіз фахівців, на об'єктивний на неї погляд.

В історії вітчизняної філософської думки Орест Новицький, як виявилось, багато в чому був першим. То, може, настав уже час віддати йому належну шану?

¹⁹ *Новицкий ОМ.*
Постепенное раз-
витие... Т.IV. -
С..303.